

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת ואתחנן, תשס"ה
מספר 614מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

כנגד שלושה בניס ועוד אחד דיברה תורה שבכתב

בארבעה קטעים בתורה¹ מתוארת שיחה בין אב לבנו העתידה להתקיים עם הכניסה לארץ, ועניינה קיום מצווה או מצוות וקישורן לאירועי יציאת מצרים. שלושה מן הקטעים מופיעים בספר שמות בעת היציאה ממצרים (שמ' יב: כה-כט, יג: ה-י, יא-טז) והרביעי נמצא בספר דברים, בפרשתנו (ו: כ-כה). חז"ל נתנו לכל אחד מן הבנים הנזכרים בארבעת הקטעים אפיון משלו (חכם, רשע, תם ושאינו יודע לשאול),² ודברי חז"ל אלה הוכנסו להגדה.

במסגרת זו אני מבקש לבחון את סוגיית הבנים על-פי פשטי המקראות. לארבעת הקטעים יש מאפיינים דומים היוצרים סוג ספרותי, והדבר מחייב בחינה מדוקדקת של רכיביהם ושימת לב לשוני שביניהם.³ ברצוני לעמוד על הדמיון בין שלושת הבנים בספר שמות ועל ייחודו של הבן הרביעי, הנזכר בפרשתנו, ייחוד המבטא התפתחות רעיונית. כך נוצר מבנה מדורג של שלושה וארבעה⁴ המייחד את הבן הרביעי.

הבן הראשון ושאלת קרבן פסח (שמ' יב: כה-כט)

נושא הקטע הוא אופן עשיית הפסח (יב: כא-כד). על-פי פשט המקרא טקס משיחת הדם על המזוזות הוא ציווי לכל הדורות "וּשְׁמַרְתֶּם אֶת הַדָּבָר הַזֶּה לְחֶק לְךָ וּלְבְנֶיךָ עַד עוֹלָם" (כד). גם פסוק כה קובע: "וְהָיָה פִי תְבֹאוּ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יִתֵּן ה' לְכֶם פְּאֶשֶׁר דָּבַר וּשְׁמַרְתֶּם אֶת הָעֵבֶדְהָ הַזֹּאת", והוא מתייחס גם לתיאור משיחת הפסח על המזוזות, וכך מובן גם משאלת הבן הנוגעת לעבודת הפסח: "וְהָיָה פִי יֹאמְרוּ אֲלֵיכֶם בְּנֵיכֶם מָה הָעֵבֶדְהָ הַזֹּאת לְכֶם" (כו).

כשם שהשאלה ממוקדת כך גם התשובה עליה: "וַאֲמַרְתֶּם זָבַח פֶּסַח הוּא לַה' אֲשֶׁר פָּסַח עַל בְּתֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִצְרַיִם בְּנִגְפוֹ אֶת מִצְרַיִם וְאֶת בְּתֵינֵנוּ הִצִּיל וַיִּקַּד הָעַם וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ" (כז). התשובה מדברת על סצנת הפסיחה בלבד, ובכך מבליטה אספקט מסוים של הסיפור הכללי.

הבן השני ושאלת אכילת מצות (שמ' יג: ה-י)

בקטע זה מדובר על האיסור לאכול חמץ ועל המצווה לאכול מצות: "שִׁבְעַת יָמִים תֹּאכַל מִצַּת וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי חַג לַה'. מִצַּת יֹאכַל אֶת שִׁבְעַת הַיָּמִים וְלֹא יִרְאֶה לְךָ חָמֵץ וְלֹא יִרְאֶה לְךָ שְׂאֵר לְךָ שְׂאֵר בְּכָל גְּבֻלְךָ" (יג: ו-ז). גם כאן ברור מהו הנושא ובהתאם לכך יש להבין את מה שאמור האב לומר לבנו: "וְהִגַּדְתָּ לְבְנֶיךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר בְּעֶבְרַת זֶה עָשָׂה ה' לִי בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם" (ח).

בקטע זה, בשונה מהאחרים, הבן אינו שואל אלא אביו פונה אליו, ועל כן אפיינו חז"ל את הבן כמי שאינו יודע לשאול. על פי הפשט יש לומר שאכילת מצות, בניגוד לעשיית הפסח, היא דבר שכיח במקרא (בר' יט: ג; שופ' ו: יט) ולפיכך אינה מעוררת שאלה. יש אפוא צורך שהאב יפנה אל הבן ויאיר את עיניו שבחג זה אוכלים רק מצות ואין אוכלים חמץ, ויסביר לו את משמעות הציווי.

¹ מודל זה קיים גם ביהוד ד אך אין באפשרותי להעיר על כך במסגרת זו.

² מכילתא דר' ישמעאל, מהדורת האראוויטץ-רבין, בא י"ח; ירושלמי, פסחים, פ"י ה"ד.

³ על תופעת סצנת הדפוס במקרא ראו אלטר, **אומנות הסיפור במקרא**, תל אביב תשמ"ח, עמ' 61-77.

⁴ מודל זה של שלושה וארבעה שכיח במקרא ועסק בו רבות י' זקוביץ, **על שלושה... ועל ארבעה במקרא**, ירושלים תשמ"ט. זקוביץ (עמ' 492 ובמיוחד הערה 66) לא התייחס לארבעת הבנים במקרא אלא למדרשי חז"ל, וזאת משום שראה בבן השני (שמ' יג: ה-ו, בחז"ל: זה שאינו שואל) חריג השובר את המבנה. לדעתי המבנה קיים, אם כי יש להסביר את החריגה אצל הבן השני.

⁵ כך גם רד"ץ הופמן, **ראיות מכריעות נגד ולהיוזן**, (תרגום: א' בארישנסקי), ירושלים תרפ"ח, עמ' ו'. חז"ל (בבלי, פסחים צו ע"א) הבחינו בין פסח מצרים לפסח דורות והחילו את הקביעה "חוקת עולם" על עצם הקרבן אך לא על משיחת המזוזות בדם. הם דרשו כך משום הפסוקים בדב' טז: א-ח, לפיהם יש לקיים את הפסח במקום אשר יבחר ה'. על המתח בין פשט הכתובים לפסיקת חז"ל ראו רב"ע הקצר על שמ' יב: כד.

מבנה הפסוק הוא בעייתי. מהמשפט "בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים" עולה כביכול שבשביל קיום מצוות אכילת מצה התרחשה יציאת מצרים, דבר הנראה חסר היגיון.
 רש"י (יג:ח) בעקבות המכילתא פירש: "בעבור זה - בעבור שאקיים מצותיו, כגון פסח מצה ומרור הללו". בכך שמרו חז"ל על סדר המילים במשפט אך הוצרכו להרחיב את הביטוי "זה" לכלל המצוות, ובכך חרגו ממשפט הכתוב העוסק באכילת מצות בלבד. בהמשך אף נראה שאחד המאפיינים של הקטעים שבספר שמות הוא שמדובר בהם על מצווה אחת בלבד ולכן החריגה ממשפט הכתוב גם מקלקלת את השורה מבחינת האפיון הזה.
 נראית יותר הצעתו של רס"ג הנוקט בדרך של 'סרסהו ופרשהו': "זה - בעבור מה שעשה לי ה'", כלומר אכילת המצה היא לזיכרון מעשיו של ה' ביציאת מצרים. האב מסביר לבנו שהוא מקיים את "זה", כלומר את אכילת המצות, משום שה' הוציא אותנו ממצרים. חסרונו של הפירוש הוא בשינוי סדר המילים במשפט, אך יתרונו של בזה שהוא מתאים לנושא הפרשה, אכילת המצות, והוא משתלב בסוג הספרותי של הקטעים האחרים שבספר שמות.⁶
 לסיכומו של דבר, נראה שהקטע עוסק באיסור אכילת חמץ ובמצוות אכילת מצות בלבד. האב מספר לבנו על אכילת המצות ומסביר שמצווה זו קשורה לעובדה שה' הוציא את ישראל ממצרים "בחזק יד" (ט), כלומר הנחית על המצרים מכות קשות עד שפרעה גירש את בני ישראל ממצרים. בשל החיפזון לא הספיק בצקם להחמיץ והם נאלצו לאכול מצות (יב:לא-לד).

הבן השלישי ושאלת פדיון בכורות (שמ' יג:יא-טז)

גם כאן הנושא ברור - פדיון בכורות (יא-יג). הפסוק מעלה אפשרות שקיום המצווה הזו יעורר שאלה: "וְהָיָה כִּי יִשְׁאַלְךָ בְּנֶךָ מָחָר לֵאמֹר מָה זֶה?" (יד) והתשובה מתמקדת בהיבט ספציפי - חזוק ידו של ה' שבא לידי ביטוי בפגיעה הקשה בכל בכורות מצרים: "וְאָמַרְתָּ אֵלָיו בְּחֶזֶק יָד הוֹצִיאָנוּ ה' מִמִּצְרָיִם... וְהָיָה כִּי הִקְשָׁה פִּרְעֹה לְשַׁלְּחַנוּ וַיִּהְרֹג ה' כָּל בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם מִבְּכוֹר אָדָם עַד בְּכוֹר בְּהֵמָה עַל כֵּן אֲנִי זֹכֵר לֵה' כָּל פֶּטֶר רֶחֶם הַזְּכָרִים וְכָל בְּכוֹר בְּנֵי אֶפְרַיִם" (יד-טז).
 הבן הרביעי ושאלת המחויבות למצוות (דב' ו:כ-כה)

הבן הרביעי (דב' ו) שואל שאלה רחבה על המחויבות לכלל המצוות: "כִּי יִשְׁאַלְךָ בְּנֶךָ מָחָר לֵאמֹר מָה הָעֲדוֹת וְהַחֻקִּים וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶל-לְהִינוּ אֲתֶכֶם" (כ). השאלה מתייחסת לכל סוגי המצוות שציווה ה' את בני ישראל - עדות, חוקים ומשפטים. בהתאם לכך גם התשובה היא רחבה ומתארת את כלל האספקטים של הירידה לגלות מצרים והיציאה ממנה. היא מתחילה בתיאור העבדות - "וְאָמַרְתָּ לְבְנֶךָ עַבְדִּים הָיִינוּ לְפִרְעֹה בְּמִצְרָיִם" (כא), וממשיכה בתיאור המכות שהובילו ליציאה ממצרים - "וַיִּתֶן ה' אוֹתוֹת וּמִפְתֹּתִים גְּדֹלִים וְרַעִים בְּמִצְרָיִם בְּפִרְעֹה וּבְכָל בֵּיתוֹ לְעֵינֵינוּ" (כב), ובתיאור היציאה עצמה - "וְאֹתָנוּ הוֹצִיא מִשָּׁם" (כג). התשובה אינה מסתיימת כאן, אלא ממשיכה ומדברת על תכלית היציאה ממצרים שהיא הכניסה לארץ - "לְמַעַן הָבִיא אֲתָנוּ לְאֶרֶץ לָתֵת לָנוּ אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאַבְרָהָם" (כד) וקיום המצוות - "וַיִּצְוֶנוּ ה' לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל הַחֻקִּים הָאֵלֶּה לְרַצָּה אֶת ה' אֶל-לְהִינוּ" (כד). התשובה מסתיימת בתיאור הטוב שנכון לישראל בעקבות קיום המצוות - "לְטוֹב לָנוּ כָּל הַיָּמִים לְחַיֵּינוּ כִּהְיוֹם הַזֶּה: וַיִּצְדָּקָה תְהִיָּה לָנוּ כִּי נִשְׁמַר לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל הַמִּצְוֹת הַזֹּאת לִפְנֵי ה' אֶל-לְהִינוּ כְּאֲשֶׁר צִוֵּנוּ" (כד-כה).

נעמוד עתה על ההבדלים בין הבן הרביעי לשלושת קודמיו:

שלושת הבנים שבספר שמות שואלים שאלה ממוקדת (פסח, מצה ופדיון בכורות) והתשובה הניתנת להם היא בהתאם, ומוזכר בה האירוע הרלבנטי מתוך הסיפור הכולל של יציאת מצרים. לעומתם, הבן הרביעי, הנזכר בפרשתנו, שואל שאלה רחבה וגם נענה בתשובה מקיפה, הכוללת התייחסות לכל מרכיבי יציאת מצרים.
 הבדל נוסף הוא בשאלת היחס שבין הזיכרון לבין המצוות.

בספר שמות תפקיד המצוות בשלושת הקטעים (פסח, מצות ופדיון בכורות) הוא לשמר את זיכרון יציאת מצרים. ייתכן אפילו שמבחינה זו יש יתרון למצוות הפסח ופדיון הבכורות שכן הן חריגות ומעוררות שאלות, שלא כמצוות אכילת המצות שהיא עניין שכיח. לעומת זאת בספר דברים התנועה היא הפוכה: יציאת מצרים מהווה אירוע מכונן בקשר שבין ה' לישראל, ולפיכך זיכרון האירוע יוצר את המחויבות לכלל המצוות.⁷ משום כך השאלה היא מקיפה וכך גם התשובה.

מנקודת מבט ספרותית, ניתן להציע שפרשיות הבנים בספר שמות הם תגובה מידית לאירוע יציאת מצרים בזמן התרחשותו. הבן הרביעי, לעומת זאת, מבטא הסתכלות ממרחק של דור, הסתכלות המאפשרת מבט רחב יותר על כל מה שאירע ביציאה ממצרים, לראות את התכלית, שהיא כריתת ברית עם ה' וכניסה לארץ, ומתוך כך להגיע אל המחויבות למצוותיו. אופק השאלה של הבנים נקבע לפי עולמם של האבות. בספר שמות שאלת הבנים של יוצאי מצרים (לכשיבואו לארץ) היא ממוקדת, ואילו בספר דברים שאלת הבנים של דור הנכנסים לארץ (לכשיבואו לארץ) היא מקיפה.
 על פי פשוטו של מקרא, כנגד שלושה וארבעה בנים דיברה תורה. בכך נפרש בפנינו מודל של התייחסות טבעית וראויה לאירועים היסטוריים. בתחילה האדם נזקק לסימנים על מנת לשמר את הזיכרון עצמו. ממרחק של זמן הוא מסוגל, ואף אמור, לעכל את תוצאות האירוע על כל היבטיו ולהסיק ממנו את ההשלכות לגביו.

חזי כהן

המרכז ללימודי יסוד ביהדות

⁶ ייתכן שהשימוש החריג בלשון 'בעבור' (ביטוי שאינו מופיע אצל הבנים האחרים) יוצר דו-משמעות מכוונת. המילה 'עבור' פירושה באכדית 'תבואה'. כך עולה מיהו' ה:יא-יב וכך רומז הכתוב לאכילת המצות. דוגמה לשימוש דומה במילה 'עבור' קיימת גם ביר' יד:ד. נבואה על הבצרות "בעבור הַאֲדָמָה חָתָה כִּי לֹא הָיָה יָגֶשׁ בְּאֶרֶץ בְּשׁוֹ אֶפְרַיִם חָפוּ רֵאשִׁים". ראו י' הופמן, 'ירמיהו א' (מקרא לישראל), ת"א תשמ"ח, עמ' 348.

⁷ נגמה זו החלה כבר בעשרת הדיברות (שמ' כ:ב; דב' ה:ו) והיא חוזרת פעמים רבות בספר דברים (למשל: ה:טו, טו:טו, כו:א-יא).